

УРБАНІСТИЧНИЙ КОНЦЕПТ В ПРОЗІ ЮРІЯ АНДРУХОВИЧА

У статті розглянуто іменникову метафору як репрезентанта урбаністичного концепту в романі Юрія Андруховича «Лексикон інтимних міст», з'ясовано її роль і специфіку у формуванні концепту.

Ключові слова: іменникова метафора, генітивна модель, порівняння, атрибутивні компоненти, структурно-семантичний компонент речення, семантично та синтаксично нерозкладні словосполучення.

Іменникова метафора є одним із найбільш поширених способів поповнення інвентаря мови науки. Окрім номінативної, образної та експресивно-оцінної функцій, ці метафори виконують концептуальну функцію, яка ґрунтується на їх здатності формувати нові концепти на основі вже сформованих понять.

Найпростішою за будовою і досить ефективною (результативною) у вживанні є проста двочленна метафора. Серед іменникових двочленних метафоричних конструкцій найпродуктивнішою є *генітивна* модель. За структурою генітивна метафора являє собою сполучення іменника у називному відмінку, що є словом-носієм метафоричного значення, та безпосередньо залежного від нього іменника у родовому (іменник у Н.в. + керований іменник у Р.в. (лат. Genitivus): В (n, ng)), це так звана бінарна метафора.

Така форма розглядається як метафора у працях: М.А. Басилая [1], О.А. Некрасової [7], Л.М. Ринькова [8], О.Т. Черкасової [9].

Головний семантичний акцент робиться на словоформі у називному відмінку, а компонент метафори, виражений формою генітива, поєднує атрибутивну та об'єктну семантику.

Генітивні метафори в художньому мовленні відзначаються високою частотністю вживання, оскільки родовий відмінок, як зазначив Ю.І. Левін, своєю багатозначністю сприяє поглибленню двоплановості [6]. Мовознавець уперше кваліфікував цю словосполуку як «родовий порівняння» або «метафору-порівняння», яку можна розглядати як комбінацію «загадки» і «відгадки» [6, 457, 459].

Таким чином залежний родовий відмінок називає суб'єкт порівняння, а називний – те, з чим він порівнюється, тобто предмет або явище, риси котрого приписуються суб'єкту. Хоч граматично правильним є те, що залежне слово у генітиві завжди уточнює, «доозначає» опорне слово конструкції, однак за змістом опорним виступає, навпаки, слово у родовому, а означає його (тобто служить його логічним предикатом) – слово в називному.

Генітивна метафора являє собою незвичне для повсякденного вжитку поєднання слів у родовому відмінку. Це надає ліричному твору поетичної вишуканості. Окрім того, генітивна метафора дає можливість простежити власне авторські особливості бачення світу чи образу, побачити образно-метафоричний світ як індивідуальне творче начало митця [3].

Опорний за смислом генітив реалізує у конструкції своє пряме значення, у той час як іменник у називному відмінку означає його через порівняння з іншим предметом чи явищем. Сама ж основа їхньої подібності експліцитно не виражена у конструкції, що дає читачеві можливість різнопланового прочитання метафори, домислювання її.

Найчастіше генітивну метафору розглядають як явище загальнономовне. Однак при цьому треба мати на увазі, що це – конструкція літературна, де рух іде не від мови у художнє мовлення, а навпаки.

Л. Кравець вважає, що «наявність генітивної метафори у тексті свідчить про досконалу конденсовану форму вислову з відчутною інтелектуальною домінантою. За допомогою цієї метафори твориться описовість, стислість, лаконічність мовлення» [5].

Динамічність сполучення абстрактної та конкретної лексики викликає складні емоційні асоціації, побудовані на авторських імпресіях.

В урбаністичних текстах покажемо, що граматично опорний іменник, як правило, позначає розмір, кількість або обсяг, тобто автори ніби намагаються виміряти абстрактне поняття: *Користувач Інтернету ізorest, він же Орест Ізяславець, називає своє рідне місто «сумним прикладом вандалізму військових»* (178).

Метафоричні генітивні конструкції на зразок *механіка мислення, зерно життя; холод місяця, гнів неба* засвідчують поєднання семантичних полів обох компонентів, тому в процесі сприйняття враховується двосторонність таких образів (механічне мислення – мислення, як механіка; життєве зерно – зерно, як життя; *холодний місяць – місяць, як холод, гнівне небо – небо, як гнів*): *Щиро кажучи, я не пам'ятаю нічого з того, що мусив би запам'ятати маючи себе за полум'яного героя руїн* (178).

Подібне явище можемо спостерігати у конструкціях із двома залежними генітивами, один з яких має абстрактне значення, а другий – конкретне. Унаслідок цього відбувається семантичне розширення слова-носія метафори, тобто одночасна реалізація двох значень іменника у межах того самого контексту:

Це були ніякі не офіцерські збори, а табір для інтернованих, з якими не знають що робити (178). В інших структурних типах генітивної метафори таке семантичне співвіднесення між компонентами помічено не було.

Як кожен член конструкції окремо, так і обидва одночасно можуть ускладнюватись атрибутивними компонентами. Коли генітив має при собі залежну прикметникову словоформу, відбувається двоознакове спрямування сприйняття художнього прозового тексту. За таких обставин при декодуванні у сферу сприйняття включаються співвідносні ознаки генітивної та атрибутивної метафор. Пояснюючи іменник у називному відмінку, атрибут, як правило, підтримує, поглиблює метафору: *Та вона й до сьогодні там, Ізяславська зона, пекло на землі* (178).

Слід зауважити, що узгодження прикметника з іменником-складовим генітивної метафори може бути і не метафоричним, а узуальним. У цих конструкціях може відбуватися підсилення метафоричного змісту через прикметниковий компонент, який доповнює інтенсивність метафоричної ознаки поверненням до прямого значення метафоризованого слова, вираженого іменником у називному відмінку. Простежимо на наступних прикладах: *Мешканці Ікса були перемогою наукового комунізму, його втіленням – чистим, найвним, нахабним* (18). Якщо ж прикметник у прямому значенні (також і в переносному, але загальнономовному) стосується іменника в родовому відмінку (тобто предмета висловлювання), тоді в генітивній метафоричній структурі встановлюється основа метафоричного перенесення, наприклад: *Мине зовсім небагато часу, одна секунда вічності – і ця життєрадісна вертка особа, а також її скоромовка вже видаватимуться знуцанням* (183).

Часто вживані в досліджуваних художніх текстах атрибутивні конструкції, які складаються з образного епітета та означуваного слова, становлять ще одну самостійну групу метафор. Атрибутивні метафори іноді називають метафоричними епітетами. Прикметниково-іменникова структура часто набуває переносного значення і позначає зовсім інше поняття: *Це досить їдкий жарт, якщо хто не зрозумів: соми з козацькими вусами в радіоактивному каналі, заборпані в намул і неповороткі, холодна кров України, її ожирілі риб'ячі серця* (184). Пор.: *І Сентрал Парк у самому центрі цього творива - чиста репліка живої природи* (196). Або в поезії:

Кров переміниться. Цвіт на каштанах мине.

Ми поспішаємо жити, немов після мору.

Може, у тім і спасіння – пізнати цю пору,

ніби останнє цвітіння. Єдине. Одне (196).

Іноді ж ознакове слово в ролі постійного епітета (метафора генералізувалася, внаслідок чого в мовця зникло відчуття вторинності номінації) виконує в цій позиції відразу дві функції: підтримує пряме значення іменника в називному відмінку (виступає образом висловлювання) і конкретизує асоціативну основу метафоричного зближення. Відбувається при цьому рідкісне явище структурно-семантичного ускладнення образного вислову: не прикметник розширює рамки генітивної метафори, а іменник у називному відмінку (виконує роль засобу уподібнення) оживлює стерту образність прикметникової метафори: *двоголовий орел > двоголовий та самодержавний пожирач печінки. – Стає в нагоді й орел – хоч і навряд чи двоголовий, та все одно самодержавний пожирач печінки* (187).

Іноколи у досліджуваних прозових творах Юрія Андруховича створюється така контекстуальна ситуація, що іменник стає лише основою, на якій будується виразний художній опис, наприклад, за допомогою прикметників. Стилістичною ознакою побудови таких конструкцій виступає постпозиційна схема: *І, знаєш – я чомусь упевнений, що це так ірландка, руда й кістлява, тонка й суха, але шалено стійка і вперта* (211); *Я м'якну від тебе і перетворююся на патоку, патріотичну і трохи патологічну* (223); *Готелі Києва – це досить суворі заклади бандитсько-поліційного типу, дорогі й погані* (227).

У межах мікрообразу генітивна метафора зазвичай підтримується (семантично) дієсловом (або віддієслівними формами): *Я несподівано відкрив для себе дім, його ні з чим не порівнюване притягання – починаючи десь від Дарниці й до Дарницького моста в'ючи як завжди приголомшливу появу Великої Води і Правого Берега включно, стовбичити коло вікна у вагонному коридорі, виглядаючи як завжди приголомшливу появу Великої Води і Правого Берега з усіма притаманними йому дзвіницям іншими натяками на Країну Бароко, щоб укотре внутрішньо ахнути рідкісним птахом над серединою Дніпра* (223).

Досить оригінальною є метафора такого типу в текстах Ю. Андруховича, коли в образній ситуації підтримується іменниковість, а дієслівність приховується. Завдяки цьому статичні ознаки, структурно ускладнюючись, ще більше стилістично увиразнюються: *Насправді ж я жив у Києві безліч разів по два дні. Тому Київ – це сукупність чужих ліжок у чужих помешканнях...* (227).

Генітивна синтагма вигідна для надання об'єкту властивостей іншого об'єкта, при якому висловлювання конденсується. Це пояснюється тим, що „у синтаксичній структурі української мови

родовий відмінок закріплений як відмінок, що супроводжує трансформацію речення у словосполучення» [2, 61]. При цьому дієслово чи прикметник у вихідному реченні переміщається з позиції предиката в опорне слово синтагми, зазнаючи субстантивациї, а іменник, який є логічним суб'єктом повідомлення, змінює форму з називного відмінка на родовий і стає залежним від опорного слова (віддієслівного чи відприкметникового іменника): *виплескувати накопичений спротив – Краківський Ринок наприкінці травня 1989 року – це енергія і синергія, пружний виплеск накопиченого спротиву* (240). У таких генітивних метафорах спостерігаємо дієслівну персоніфікацію.

Кожен напрям декодування (атрибутивне словосполучення, порівняльна конструкція) зазнає динамічного розвитку, оскільки в його контекстуальну семантику включаються інші текстові елементи.

Особливо часто такі конструкції вживаються для оригінального змалювання явищ природи. Метафоричні образи явищ природи в таких прикладах набувають динамічних ознак, властивих вираженій генітивом мовній одиниці: *Наприкінці жовтня ночі різко подовшали і на Ленінград лягла непролазна тінь балтійської зими* (249).

Повертаючись до граматично-сислової співвіднесеності, помічаємо, що в поодиноких випадках синтаксична структура метафори збігається з логічною, тобто генітив може виконувати означувальну, метафоричну функцію:

*Це здається мені цілком імовірним –
Львівська опера зводилася
Безпосередньо над свіжо замурованою річкою,
До певної міри
Її можна вважати
Гігантським річковим надгробком
Чи навіть мавзолеєм* (262).

Послугуючися класифікацією Л.В. Кноріної [4, 136–138.], серед метафор-порівнянь, поширених у «Лексиконі інтимних міст» Юрія Андруховича, виділяємо такі види:

1) порівняння за властивістю: за кольором: *Кольором номер один міста Ікс мав бути колір цих плит, холодильників і пральних машин – ідеально білий колір, сума райдуги, показник незабрудненості та незаплямованості, прояв абсолютної чистоти і стерильності, колір халатів, крил, садів наприкінці квітня і стрімких пароплавів на так само білих підводних крилах, що раз у раз прибували до міського причалу. І якщо ангели являються нам одягнутими, то це колір їхнього спецодягу* (189);

2) порівняння за функцією: *Острів Родос проник під саму що не є турецьку материкову підчеревину і – таке враження – намагається її залоскотати. Місто Родос на острові Родос є найпівнічнішим острівним виступом, себтом знаряддям цього лоскотання* (383);

3) порівняння за формою: *А це: проникання в якісь невидимі інтер'єри, покої, лисячі нори, підвали, будуари, лабіринти, схованки, винниці, брами – замок над Хустом виявився значно більшим, ніж очікувалося, справжнє місто над містом, от лише вулиці і площі доценту позаростали зеленню і зникли. Ніби десь у Камбоджі чи в Амазонії. Не замок, а ліс на горі* (439);

4) суміщення основ порівняння: *Так що коли ми опинилися в самому серці цього серця, тобто на Івановій горі, то звідусіль на нас полізла Історія* (358); *У цьому чотирикутнику сторін світу почувашся Його центром, ніби якийсь Великий Магістр – середина віків, середина земель, середина морів, середземність вод* (383).

У досліджуваних художніх текстах Юрія Андруховича атрибутивна метафора може ускладнюватися генітивами. Комбінація субстантивно-генітивних метафор з атрибутивними (коли атрибут стосується головної лексики) створює динамічні конкретно-чуттєві образи, які поєднують переносну семантику усіх трьох компонентів метафори. Якщо не у переважній, то принаймні у значній кількості метафор незалежно від їхньої структури відбувається олюднення (персоніфікація), тобто порівняння неістоти, названої родовим відмінком, з істотою, яке відбувається за рахунок приписування неістоті рис живого створіння, причому як фізичних, так і духовних: *Цей світ насичений дивними метаморфозами й географічними аберациями, коли «Йордан упадає в Прут», а за вікнами в чернівецькому тетто прозирає Мертве море. У цьому світі оживають тексти священних книг і стають зримими ангели. Це світ лагідної щоденної містики, де «мрійну драбину» Якова прихилено до буковинських небес і назавжди вмонтовано в сад гірський пейзаж «за вербами коло млина»* (450).

«Опредмечення», «оживлення» абстрактних понять у формі генітива відбувається за рахунок іменника у називному відмінку, доповненого оригінальним епітетом: *Євреї завжди покладають камені там, де їх раніше вбивали. Цей митець є збирачем каменів уже тому, що живе в цьому місці (про Чернівці)* (454).

Як бачимо, атрибути в таких конструкціях виступають показниками «оконкретнення» іменникових словоформ.

Нами виділено два семантичні типи персоніфікацій, побудованих за генітивною моделлю в текстах Ю. Андруховича:

1) властивості живого приписуються предметам, природним явищам, просторовим одиницям: ...у Львові тричі знімали фільми, де він (Львів) удавав із себе щось інше. Почалося з «Боярського і трьох мушкетерів» (Париж та інша Франція), продовжилося «Оводом» (Рим та інша Італія) і майже одночасно – грузинською комедією «Тифліс- Париж і назад» (знову, як підказує назва, Париж) (279); Цистерна Базилика сочилася водою, пахла водою і нею ж дихала (392);

2) соматичні поняття виступають у метафоричних номінаціях часу, уособлюють природні об'єкти або абстрактні поняття: І не в останню чергу – французькі парфуми, ця феєрія феромонів, зваблювання запахом, стрибок із тваринного у сюрреальне (349).

Отже, генітивна метафора відіграє значну роль як елемент художнього тексту. Залежно від особливостей структури та функціонування ця конструкція може бути вагомою стильовою рисою.

Генітивні метафори на позначення концепту «місто» мають розмаїту структуру. У найпростіших з них за компонентним складом метафоризація відбувається переважно на перетині абстрактної та конкретної семантики. Загалом такі метафори рідко вживаються у «чистому» вигляді, вони тяжіють до розширення свого складу прикметниками і сполучаються з дієсловами. Ускладнення атрибутами дозволяє зробити метафору яскравішою, виразнішою. У деяких випадках атрибутивний компонент є невід'ємним, він перебирає на себе функції слова-носія метафоричного значення.

Генітивні словосполучення умовно діляться на дві категорії: одні з них становлять предмети і явища, а інші виконують оцінну функцію. До першої категорії належать метафори, що характеризують явища природи, зображають характерні риси людей і т. ін. Ці метафори безпосередньо відображають дійсність і будуються на перших враженнях, на безпосередньому, чуттєвому сприйнятті явищ і їх зіставленні. До другої категорії належать метафори з елементами розсудливості, оцінки тих чи інших явищ, що відображають духовний світ людини, її почуття, емоції. В них найчастіше проявляється індивідуальне сприйняття автора.

ЛІТЕРАТУРА

1. Басилая Н.А. Семасиологический анализ бинарных метафорических словосочетаний / Н.А. Басилая. – Тбилиси : Изд-во Тбилисского ун-та, 1971. – 78 с.
2. Вихованець І.Р. Частини мови в семантико-граматичному аспекті / І.Р. Вихованець – К. : Наук. думка, 1988. – 256 с.
3. Клепеч К.В. Метафора та її види у поезії Михайла Петренка [Електронний ресурс] / К.В. Клепеч. – Режим доступу. – http://www.confcontact.com/2013-nauka-v-informatsionnom-prostranstve/fl1_klepets.htm.
4. Кнорина Л.В. Генитивные сравнения в поэзии Пастернака / Л.В. Кнорина // Грамматика, семантика, стилистика. – М. : Ин-т русского языка им. В.В. Виноградова Российской Академии наук, 1996. – С. 136–138.
5. Кравець Л.В. Генітивна метафора як елемент текстової структури / Л.В. Кравець // Українська мова. – 2005. – №1. – С. 60–71.
6. Левин Ю.И. Русская метафора : синтез, семантика, трансформации / Ю.И. Левин // Труды по знаковым системам. IV (Ученые записки Тартуского госуд. ун-та). – Тарту, 1969. – С. 290–305.
7. Некрасова Е.А. Метафора и ее окружение в контексте художественной речи / Е.А. Некрасова // Слово в русской советской поэзии. – М. : Наука, 1975. – С. 76–110.
8. Рыньков Л.Н. Именные метафорические словосочетания в языке художественной литературы XIX в. (послепушкинский период) / Л.Н. Рыньков. – Челябинск : Южно-Уральское книжное изд-во, 1975. – 182с.
9. Черкасова Е.Т. О метафорическом употреблении слов (по материалам произведений Л.Леонова и М.Шолохова) / Е.Т. Черкасова // Исследования по языку советских писателей. – М. : Изд-во АН СССР, 1959. – С. 5–89.

СПИСОК ДжЕРЕЛ

1. Андрухович Ю. Лексикон інтимних міст: довільний посібник з геопоетики та космополітики / Юрій Андрухович. – К. : Meridian Czernowitz, Майстер книг, 2011. – 480с.

В статтє рассматриваетєя номинативная метафора как репрезентант урбанистического концепта в романе Юрия Андруховича «Лексикон интимных городов», описывается ее роль и специфика у формирования концепта.

Ключевые слова: номинативная метафора, генитивная модель, сравнение, атрибутивные компоненты, структурно-семантический компонент предложения, семантически и синтаксически неразложимые словосочетания.

In the article the noun metaphor as the representative of urbanistic concept in novel by Yuriy Anruhovych "Lexycon intymnyh mist" is analyzed, its role and specificity in context forming is determined.

Key words: noun metaphor, genitive model, comparison, attributive components, structural and semantic component of the sentence, semantically and syntactically non-divided word combinations.